

Yahudi İnancında Kudüs

Özet

Kudüs Yahudilikte kible ve kutsal şehir sayılır. Dünyanın neresinde olursa olsun Yahudiler ibadet ederken yüzlerini buraya döner, günlük ibadette okudukları duada Kudüs'e vurgu yaparlar. Yahudi geleneğine göre daha Hz. Âdem zamanında dini niteliğiyle temayüz eden şehrin bu özelliği Hz. Nuh ve Hz. İbrahim zamanında da bilinmiştir. İbraniler bir süre Mısır'da bulunsalar da vaat edilmiş topraklarda yaşama dürtüsüyle Hz. Musa öncülüğünde Filistin'e dönmeye koyulmuşlardır. Hz. Davut Kudüs'ü fethedip burayı başkent yapmış, onun ardından Hz. Süleyman burada Mescid-i Aksa'yı kalıntıları üzerinden yeniden inşa etmiştir. Yahudiler tarafından ilk kez Hz. Süleyman tarafından yapıldığı iddia edilen bu mabedin yapıldığı yer ilahi işaretle belirlendiği için bu faaliyet Kudüs'ün dini mirasına sahip çıkma göstergesi sayılmıştır. Ancak Yahudiler dini tahrifte ileri gidip mabede gereken saygıyı göstermemiş, Kudüs'ü sıradanlaştırmışlardır. Kutsal metinler Yehuda krallığındakilerin mabette ibadet etmemesi, İsrail devletindekilerin şehre saldırmakla Kudüs'ü yağmalaması hakkında bilgi vermektedir. MÖ 587'de Buhtunnasr saldırmakla şehri tahrip etmiş, mabedi yıkmış, Yahudileri buradan sürmüştür. Babil Sürgünü sırasında anayurtlarına duydukları özlem Yahudiler nezdinde Kudüs'ün kutsal, önemli bir şehir olarak kabul görmesini sağlamıştır. Sürgünden kurtulup şehre dönen Yahudiler burada mabedi tekrar inşa etmiş, eski dini geleneği canlandırmaya çalışmışlardır. Din bilginleri/rabbiler mabet ve Kudüs'ün faziletlerini halka anlatmış, şehrin geçmiş ve geleceğiyle ilgili abartılı menkıbeler üretmiş, kutsallık duygusunu perçinlemişlerdir. Evrenin Kudüs'teki "even ha-şetiya"dan yaratıldığı, ilk insan Hz. Âdem'in hamuru olan toprağın da buradan alındığı gibi menkıbeler şehre varoluşsal bir değer isnat etmiş, onu varlığın ve insanın mayası konumuna yerleştirmiştir. Rabbiler şehrin değerini muhafaza etmek bağlamında şehir planlaması ve nüfusuyla ilgili özel şartlar ileri sürmüş olsalar da bunların pratikte karşılığının olup olmadığı bilinmemektedir.

Doç. Dr. Eldar Hasanoğlu
Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Giriş

İbranice dini kaynaklarda "Yeruşalayim/ Yeruşalim" ismiyle yer alan Kudüs Yahudiler için kutsal ve kible şehirdir. Dünyanın neresinde olursa olsun Yahudiler ibadet ederken yüzlerini buraya döner, Kudüs'ü anlatan dualar okurlar. Günlük üç vakit ibadet sırasında ayakta okunan *Amida - Şmone Esre* duasının 14. pasajı şehirle ilgili Yahudilerin hayallerini terennüm etmektedir: "*Buyurduğun gibi, öz şehrin Kudüs'ü mesken edin! Kulun Davud'un tahtını yerleştir oraya; hem de hemen şimdi (ey Tanrım!). Yakın zamanda ve günümüzde onu ebedî olarak inşa et (ne olur)! Senalar Sana ey Tanrım! Senalar Sana ey Kudüs'ün kurucusu!*"¹

Din bilginleri rabbiler Kudüs'ün faziletiyle ilgili pek çok menkıbe anlatmışlardır. Tanrı'nın özel olarak seçtiği, evrenin merkezi kıldığı bu şehir aynı zamanda Tanrı'nın "ikamet ettiği" şehir sayılır. Kutsal mabette Ahit Sandığı'nın konulduğu "Kutsalların kutsalı" anlamına gelen *Kodeş ha-Kodaşim* kısmının Tanrı'nın özel, mahrem odası olduğuna inanılır. Yahudiler dua ederken Tanrı'ya "Kudüs'ün sakini/şohen Yeruşalayim" diye niyazda bulunurlar. Bu cihetle Tanrı Kudüslü sayılır ve ikisi arasında muhkem bir bağ mevcut olduğuna inanılır. Şehrin fazileti ve ayrıcalığıyla konusunda hayli abartılı yorumlarda ileri giden rabbilerin şeref ve paye açısından Kudüs'le Tanrı'yı eşitleme gayreti Tanrı'nın 70 ismi olduğu gibi Kudüs'ün de 70 ismi olduğunu savunmalarından anlaşılmaktadır. İşte Tanrı ile Kudüs arasındaki bu birliktelikten kaynaklı olsa gerek Kudüs'ün ontolojik olarak zaman kategorisinin dışında kaldığına inanılmıştır. Tanrı evreni yaratmaya Kudüs'ten başlamıştır ve kıyamet olup zaman durduğunda da tahtını buraya kurarak insanları yargılayacaktır.

Hz. Davut zamanında İsrailoğulları'nın ele geçirip yerleştiği, başkent olarak belirlendiği bu şehir Hz. Süleyman'ın mabedi yaptırıp ibadete açmasından sonra dini nitelik de kazanmıştır. Dolayısıyla Kudüs'ün Yahudiler için kutsallığı, siyasi merkezden dini merkeze doğru bir gelişim seyri izlemiştir. Hz. Süleyman'ın vefatının ardından İsrailoğulları'nın yaşadığı siyasi parçalanma dini ayrışmayı ve dini bozgunluğu da beraberinde getirmiştir. Ancak süreç içerisinde siyasi liderlerden bazıları hem devleti güçlendirmek hem Kudüs'ün itibarını yükseltmek için girişimde bulunmuş ve bu doğrultuda yapılan uygulamalar şehre yönelik dini algıyı da etkilemiştir. Özetle Kudüs aşamalı bir şekilde Yahudiler için sıradan bir kentten kutsal bir şehre dönüşmüştür. Yahudiler bu kutsallığa sahip çıkmış, şehrin ayrıcalığının muhafaza edilmesi amacıyla orada yapılacak inşa ve imar faaliyetlerinde uyulacak kurallar gibi ikamet edecek olanları da sahip olacağı özelliklere kadar ince detaylara inerek şehrin değerine ihtimam göstermişlerdir. Nitekim şehrin geleceği hakkında hayallerini, umutlarını apokaliptik metinlere yansıtarak ahir zamanda dünyanın başkenti Kudüs idesini tasavvur etmişlerdir. Sürgün hayatı sırasında şehre duyulan özel

rabbiler

"Rabbi" kelimesi İbranice kökenli olup "öğretmenim" veya "efendim" anlamına gelir. Rabbiler, Yahudilikte dini lider konumundaki kişilerdir. Rabbiler, Yahudi kutsal metinlerini açıklamak, bu metinlerden hareketle dini hüküm vermek, toplumu ahlaki ve dini açıdan yönlendirmekle görevlidir. Yahudi geleneğinde peygamberlik dönemi sona erdikten sonra, dini liderlik Rabbilere intikal etmiştir. İlk dönemlerde bu unvan, dini meseleler hakkında bilgisi olan ve dini yaşamıyla öne çıkan kişilere verilirken zamanla resmi bir şekle bürünmüştür. Günümüzde modern Yahudi topluluklarında bir kişinin rabbi olabilmesi için dini bir eğitim sürecinden geçip bazı sınavları başarması gerekmektedir.

bağ gün geçtikçe gelişmiş, ilahi kurtarıcı Mesih geldiğinde tekrar buraya dönecekleri inancıyla bir gün Kudüs'e dönme fikrini gelecek nesillere aktarılmıştır.

Yahudi kutsal metinlerinde Kudüs'ü ifade etmek için kullanılan isimlerden biri, Siyon kelimesidir. Şehir daha İsrailoğulları'nın eline geçmeden önce de bu adla bilinmiştir. Nitekim kutsal metinler Kudüs ile Yahudiler arasında etnik bağ kurgularcasına "Siyon kızı" tabirini kullanmıştır. Asırlar boyunca Kudüs'e dönme hasreti çeken Yahudiler 20. yüzyılda ürettikleri

Yahudilikte Siyon/Kudüs idesinin dayanağı: Vaat Edilmiş Topraklar

Yahudiler için özelde Kudüs, genelde ise Filistin topraklarının tamamının ayrıcalıklı statüsünün kutsal metinlerdeki dayanağı "Vaat edilmiş topraklar" (Arz-ı Mev'üd/ha-Erets ha-Muvtehet) ülküsüdür. Bu ülkü bölgenin Yahudilere ataları Hz. İbrahim'in mirası olduğu şeklinde özetlenebilir. Kutsal metinlere göre Tanrı Hz. İbrahim ile ahitleşmiş ve seyahati sırasında geçtiği güzergâhları ona ve soyundan gelenlere vermiştir. Tanrı'nın hatırı için ata yurdunu, aşiretini bırakıp uzun ve çileli seyahate katlanan Hz. İbrahim'in ödülü bu şekilde verilmiştir. Kutsal metinlerde anlatılan coğrafya bilgisine göre, günümüzde Bağdat'ın güneydoğu taraflarına düşen Kalde'nin Ur şehrinde yola koyulan Hz. İbrahim Türkiye'nin Urfa şehrine gelmiş, burada bir süre kaldıktan sonra güneye Filistin'in el-Halil şehrine gitmiştir. Kısa bir süreliğine Mısır'a gitse de tekrar geriye el-Halil'e dönmüş, ömrünü de burada tamamlamıştır. Dolayısıyla Nil'den Fırat'a kadar Hz. İbrahim'e Tanrı'nın vermeyi vadettiği topraklar² bu güzergâhın kapsadığı yerlerdir ve günümüz siyasi haritası açısından düşünüldüğünde Türkiye, Irak, Suriye, Lübnan, Ürdün, Suudi Arabistan,

siyonizm akımı ile bu doğrultuda belirgin adımlar atmaya başlamıştır. Siyon kelimesinden türeyen bu hareket aslında Kudüşçülük, Kudüş davası anlamına gelmektedir. Dolayısıyla 20. yüzyıldan itibaren Ortadoğu'da pek çok savaşta dökülen kanın sebebi Yahudilerin Kudüş'e duydukları bağın bir sonucu olarak görülebilir. Nitekim İsrail devletinin kurulduğu gün Siyonistler cenahında amaçlarına ulaşmak anlamına geliyorken yerli Filistinli Müslümanlarca "Bela/Nekbe günü" olarak değerlendirilmiştir.

Mısır gibi ülkelerin toprak bütünlüğünü riske atmaktadır.

Hz. İbrahim'in vefatından sonra bu ahit son bulmamış, oğlu Hz. İshak ve torunu Hz. Yakup ile de tekrarlanmıştır.³ İlgili pasajlar bu ailenin yeryüzünde Tanrı'nın özel olarak seçip ahitleştiği ve işaret edilen arazinin bu aileye verildiği, ata mirası olduğu düşüncesini perçinleştirmiştir. Hz. Yusuf zamanında Mısır'a yerleşen İsrailoğulları orada yaklaşık 400 sene kalmış, ama ahdin taşıyıcısı seçkin aile olduğu bilinciyle kendi özgünlüklerini muhafaza etmiş, yerli halkla pek de kaynayıp karışmamıştır. 400 senelik Mısır'da ikamet sırasında geldikleri yeri unutmamış, orayı kendilerine ata mirası olarak görmüş ve gurbet hayatının bir gün son bulacağı umuduyla bir şekilde bağlarını sürdürmüşlerdir. Kutsal metinler Hz. Yakup'un vefat ederken Mısır'da defnedilmemesini, cenazesinin Kenan diyarına el-Halil'e götürülüp orada ataları Hz. İbrahim ve Hz. İshak'ın yanında defnedilmesini istediğini ve bu isteğin yerine getirildiğini anlatır.⁴ İsrailoğulları Hz. Musa liderliğinde Mısır'dan çıkarken Hz. Yusuf'un da mezarını açıp naşının kalıntılarını kendile-

riyle birlikte götürmüşlerdir.⁵

Yaşam şartlarının zorlaşması sonucunda İsrailoğulları Hz. Musa liderliğinde Mısır'dan çıkmış ve atalarına vaat edilmiş topraklara doğru yola koyulmuşlardır. İsrailoğullarından o kuşak ilahi emirlere itaat etmemeleri dolayısıyla cezalandırılmış, 40 sene boyunca çölde başıboş dolaşmış ve vaat edilmiş topraklara girememişlerdir. Çölde doğan yeni nesil Hz. Musa'nın halefi Yuşa b. Nun öncülüğünde savaşarak vaat edilmiş topraklara, Kenan diyarına girmiştir. Kutsal metinlerde anlatılan ilahi emirlere uygun şekilde onlar ele geçirdikleri yerlerde Hititler, Girgaşiler, Amoriler, Kenaniler, Periziler, Hiviler ve Yebusiler gibi Kenanlı yedi kavmin şehirlerini yakıp yıkarak harabeye çevirmiş, savaşçıların yanı sıra yaşlılara, kadınlara ve çocuklara merhamet etmemiş, nitekim büyükbaş ve küçükbaş hayvanları da öldürmüşlerdir.⁶ Kenanlıların maruz kaldıkları şiddetin sebebi Tanrı ile

Yahudi Kutsal Metinlerinde Kudüs

Yahudi geleneğine göre Kudüs'ün 70 ismi bulunmaktadır. Kutsal metinlerde Kudüs en çok Yeruşalayim ismiyle zikredilmiştir. Bu yaygın ismi dışında şehirle ilgili Tanrı'nın şehri,⁸ orduların Rabbi olan Tanrı'nın şehri,⁹ Siyon ve Davut'un şehri,¹⁰ Moriya,¹¹ Yevus,¹² inananlar şehri, barış şehri ve doğruluk şehri,¹³ Allah'ın aslanı/Ariel,¹⁴ adalet yurdu,¹⁵ kutsal şehir¹⁶ gibi tabirler kullanılmıştır. İslam kaynaklarında meşhur olan Kudüs ismi de bu son tabirle aynı anlamı taşımaktadır.

Kutsal metinlerdeki anlatıma bakıldığında Kudüs'ün sadece bir şehri ifade etmekten ziyade bir sembol olduğu ve bir değeri temsil ettiği sonucu çıkarılabilir. Yerine göre Yehuda topraklarının tamamını ifade ederken bazı yerler de de İsrailoğulları kastedilerek onlara "ey Kudüs'ün kızı" ve

ahdin konusu olan bölgede kendilerine ait olmayan yerde ikamet etmeleri, dolayısıyla işgalci sayılmaları dolayısıyla ilahi öfkeyi üzerlerine çekmeleridir.⁷

Bölgeye yerleşen İsrailoğulları yerli kabilelerle savaşmaktan geri durmamış, onların şehirlerini alarak bu toprakları 12 kabile arasında taksim etmişlerdir. İsrailoğulları'nın bölgede ilerlemesini sindiremeyen krallar bir araya gelerek saldırmış ve çıkan savaşta yenilmişlerdir. Onlardan biri Kudüs'ün kralı Adoni-tzedek idi ve savaşın sonucuna göre Kudüs İsrailoğulları'nın eline geçmiştir. Yuşa Kudüs'ü Yehuda ve Bünyamin soyundan gelenlere vermiştir. Ne var ki onların Kudüs'te ikamet ettikleri söylenemez. Bu, Hz. Davut'un şehre saldırdığında burada Yebusilerin oturduğunu anlatan pasajlardan çıkarılmaktadır. Hz. Davut burayı ele geçirmiş ve başkent yapmış, böylece Yahudilerin vaat edilmiş topraklar ülküsünün gereğini tamamlamıştır.

"ey Siyon kızı" şeklinde hitap edilmektedir. Bu metaforlar şehirle halk ve devlet arasında organik bağ olduğunu tasarlama, bu üçlünün birlikte ayrıcalığını vurgulamakta ve seçilmiş konumunu teyit etmektedir. Şehrin seçkinliği, manevi olarak merkezi konumda olması dışında fiziksel boyutta da tam odak noktası olduğu vurgulanmıştır: "İşte Kudüs, onu halkların ortasına yerleştirdim, çevresindedir ülkeler." pasajı¹⁷ tüm dünyanın Kudüs'ün çevresinde dizildiğini belirtmiştir.

Kutsal metinlerde pek çok yerde şehrin faziletinden bahsedilmiştir. Bu pasajlar Kudüs'ün Tanrı'nın şehri olduğunu ve bu ikisini birbirinden ayrı, bağımsız düşünmenin imkânsızlığını vurgulayıp Tanrı ile Kudüs arasında özel bir bağın olduğunu kurgulamıştır. Bu bağ kutsal metinler-

de açıkça yer alan "Tanrı Siyon'da oturur" pasajıyla¹⁸ deklare edilmiştir. Başka pasajlarda da benzer yaklaşımın altı çizilmekte ve Tanrı'nın Kudüs'te hep var olacağı; O'nun yüce isminin Kudüs'te sonsuza kadar zikredileceği,¹⁹ yeryüzüne nazar ederken sadece bu şehri kendisi için özel olarak seçtiği ve ezelden ebede değin bu şehirde yaşayacağı²⁰ vurgulanmaktadır. Tanrı adil olduğu gibi Kudüs'ün de adalet yurdu olduğu, yeryüzünde adalet dağıtma merkezi olduğu, dürüstlüğü beşiği olup adalet arayışında olan insanların hakkının burada verileceği vurgulanmıştır.²¹ Adalet ve dürüstlük niteliğiyle öne çıktığı için Kudüs kutsal metinlerde mecazen Tanrı'nın tahtı olarak nitelenmiş, hakperest insanların akın akıp buraya geleceği ifade edilmiştir: "O zaman Kudüs'e Tanrı'nın tahtı diyecekler. Tanrı'nın ismini onurlandırmak için bütün uluslar Kudüs'te bir araya gelecek. Bundan böyle kötü kalpler inatları uyarınca davranmayacaklar!"²²

Kudüs'ü ifade etmek için sık kullanılan isimlerden biri de Siyon tabiridir. Şehir bu isimle daha Kenanlılar dönemindeyken biliniyordu. Kelimenin kökeni tam belli olmamakla birlikte saflık, güzellik gibi Kudüs'le ilgili nezih sıfatları ifade etmek bağlamında kullanılmıştır. Kudüs'ten bahsederken yeryüzünde zarafetle yükselen Siyon dağının neşe ve mutluluk olduğu, güzelliğin ve ihtişamın zirve noktasını temsil ettiği,²³ şehirlerin arasında seçkinliği ile öne çıkıp halklar arasında saygın, kıymetli insanların mesken edindiği bir şehir olduğu²⁴ anlatılmıştır. Kutsal metinlerin en romantik üslupla Kudüs'ü anlatması, aşğın sevdiğini sevip överken ona "Kudüs kadar tatlısın, ey sevgilim"²⁵ sözüne teşbih yapmasından anlaşılmaktadır. Kudüs'e duyulan özel ve tutku, konuyla ilgili kutsal metin-

lerin şiirsel üslup ve betimlemelerinde de aşikârdır: "Ayaklarımız senin kapılarındadır, ey Kudüs! Bitişik nizamda kurulmuş şehirdir Kudüs! Oymaklar çıkar oraya, Tanrı'nın oymakları. İsrail'e verilen nasihat uygun olarak Tanrı'nın adına şükretmek için. Çünkü orada yargı tahtları kurulmuştur, Davud soyunun tahtları. (Şöyle diyerek) esenlik dileyin Kudüs'e: 'Huzur bulsun seni sevenler! Surlarına selamet, saraylarına huzur egemen olsun!' Kardeşlerim, dostlarım için 'Esenlik olsun sana' diyorum. Rabbimiz Tanrı'nın evi için iyilik diliyorum sana!"²⁶

Kudüs bu kadar nadide, bu kadar önemli bir şehir olsa da türlü bela ve musibetlere de maruz kalmış, türlü zorluklarla baş etmek zorunda kalmıştır. Hz. Davut ve Hz. Süleyman zamanında ihtişamlı günlerini yaşasa da onlardan sonra istikrar ve refaha, huzura hasret kalmıştır. Hz. Süleyman'ın vefatından kısa bir süre sonra krallık ikiye parçalanmış, kuzeyde İsrail güneyde ise Yehuda devletleri kurulmuştur. Bu sırada Kudüs Yehuda devletinin başkenti olmuştur. İki devlet arasında pek çok savaş yaşanmıştır. Yehuda devletine bağlı olduğu için İsraililer defalarca Kudüs'e saldırmış, mabedi yağmalamıştır. Nitekim Mısır, Asur ve Babil gibi bölgenin egemen güçleri de baskısını hissettirmiştir. Babil kralı Buhunnasr'ın saldırması, şehri yakıp yıkması, mabedi yerle bir etmesi, halkı sürgün etmesi Kudüs'ün o zamana kadar uğradığı acı musibetlerin en zirvesini oluşturmuştur. İsrailoğulları tarihinde Babil sürgünü Kudüs'le ilgili dönüm noktasını teşkil etmiştir. Sürgün döneminde Kudüs'ün kutsallaşma sürecinin nihayete ermesine paralel olarak şehrin İsrailoğulları için hem hasretin hem umudun vücut bulmuş hali olduğu o döneme ait kutsal metinlerden çıkarılabilir.

Tanrı'nın kendileriyle ahdi gereği Kudüs'e tekrar döneceklerine ilişkin türlü vaaz ve söylemler halkın umudunu canlı tutmuş, özlem duydukları Kudüs'e dönme arzusu ve hayaliyle halk ayakta kalmayı başarmıştır. Sürgün dönemi peygamberlerinin Kudüs'ün gelecekteki durumuyla ilgili verdikleri bilgilerde Kudüs'e dönecekleri ve eski dönemlerde olduğu gibi şehrin canlanacağı, sokakları hareketli bir yer olacağı kehanetleri geçmektedir. Tanrı'nın kendileriyle yaptığı ahit dolayısıyla bu kehanetlere kesin gözle bakılmıştır. Bu döneme ait peygamberlerden Yeremya'nın kitabında harabeye dönmüş Kudüs'ün yeniden inşa edileceği, sokaklarda mutluluk ve şükran duygularının hâkim olacağı, düşmanlarının ise cezalandırılacağı gibi sürgündeki halka moral telkin eden vaatler anlatılmaktadır: "Rab diyor ki: 'Yakub'un çadırlarını eski haline kavuşturacağım, konutlarına acıyacağım. Yerusolim höyük üzerinde yeniden kurulacak, saray kendi yerinde duracak. Oraldan şükran ve sevinç sesleri duyulacak. Sayılarını çoğaltacağım, azalmayacaklar. Onları onurlandıracam, küçümsenmeyecekler. Çocukları eskisi gibi olacak, toplulukları önümde sağlam duracak; onlara baskı yapanların hepsini cezalandıracam. Önderleri kendilerinden biri olacak, yöneticileri kendi aralarından çıkacak. Onu kendime yaklaştıracam, Bana yaklaşıcaz... Böylece siz benim halkım olacaksınız, Ben de sizin Tanrınız olacağım!...' Rab, Yerusolim şehrinin Hananel Kulesi'nden Köşe Kapısı'na dek Benim için yeniden kurulacağı günler geliyor' diyor."²⁷

Bu pasajlarda Kudüs'ün Tanrı'nın özel mülkü olduğu vurgulanmakla bir nevi şehirle ilgili kehanetlerin doğruluğunun her şeye gücü yeten Tanrı'nın garantörlüğünde olduğu duygusu verilmeye çalışılmıştır. Bu duyguyu tamamlamak

amacıyla olsa gerek, dönemin peygamberlerinden Hezekiel, Kudüs ve mabet ile ilgili kapıların tasvirine varıncaya kadar en ince detayları ayrıntılı biçimde anlatmıştır.²⁸

Benzer vurgular dönemin peygamberlerinden Zekeriya'nın söylemlerinde de gözlemlenmektedir. O, şehrin durumundan Tanrı'nın ızdırap duyduğunu söylemiş, fakat bu bela ve musibetin nihayete ereceği ve halkın yeniden şehre yerleşeceği vaadinde bulunmuştur. Bu vaatlere göre sürgün hayatı bitecek, insanlar Kudüs'e dönüp şehrin meydanlarında oturarak hasret giderecek, sokaklarda oynayan çocukların cıvı cıvı sesleriyle şehir huzur duyacak, nitekim Tanrı da tekrar Kudüs'te ikamet edecek ve burasının o dönemde herkes tarafından hakikatin yurdu olarak bilinecektir. "Siyon'a dönecek ve Yerusolim'de ikâmet edeceğim. Yerusolim'e "sadık şehir", her şeye egemen olan Rab'in dağına da "kutsal dağ" denecek. İlerlemiş yaşlarından ötürü ellerinde bastonlarıyla yaşlı erkeklerle kadınlar yine Yerusolim meydanlarında oturacaklar. Kentin meydanları orada oynayan erkek ve kız çocuklarla dolacak! İşte böyle buyuruyor Her Şeye Egemen Tanrı! Her Şeye Egemen Tanrı yine buyuruyor: O günlerde sürgünden dönen halkın gözünde bu imkânsız olsa da, Benim gözümde de böyle mi olmalı? Halkımı doğudaki ve batıdaki ülkelerden kurtarıp geri getireceğim. Yerusolim'de yaşayacak, halkım olacaklar; ben de onların sadık ve adil Tanrısı olacağım."²⁹ Aynı metinlerde Kudüs'ün ilahi koruma altında olacağı, Yahudilerin burada özgür bir şekilde yaşayacağı ve onlara düşmanlık edenlerin bizzat Tanrı tarafından cezalandırılacağı vurgulanmaktadır. "Ben Tanrı, o gün Kudüs'te ikamet edenleri koruyacağım... O gün Kudüs'e saldıran tüm halkları yok etmeye başlayacağım."³⁰ Geleceğe yönelik bu kesin söylemler hal-

ka dayanma gücü vermiş, acılarıyla dolu sürgün hayatıyla baş etmede en önemli motivasyon kaynağı olmuş, halk umutla vaat edilen günün geleceğini beklemiştir. Söz konusu eskatolojik vaatlerin gerçekleşeceği gün Yahudi geleneğinde "Rabbin günü" olarak isimlendirilmiştir. Dolayısıyla bu gün Yahudilerin Kudüs'le ilgili tüm beklentilerinin gerçekleştiği, hayallerine ulaştıkları gündür. Rabbin günü geldiği zaman Tanrı Kudüs'te Siyon dağında tekrar krallık yapacak, o gün güneş utanacak, ayın yüzü kızaracaktır. Çalınacak büyük borunun sesiyle sadece Babil sürgününde olanlar değil daha önce sürgüne uğrayıp Mısır ve Asur topraklarında kaybolan-

Yahudi Geleneğinde Kudüs

Kudüs'ün kutsallığı konusu Yahudi geleneğinde en temel konulardan biridir. Din bilginleri rabbiler bu konuda hayli menkibe üretmiş, gerek şehrin kendisiyle ilgili gerek oradaki insanlar ve olaylarla ilgili pek çok yorumda bulunmuşlardır. Bu yorumları içeriğine binaen ahkâmıla ilgili bilgiler (*halaha*) ve faziletleriyle ilgili menkibeler ve kıssalar (*agada*) şeklinde iki temel gruba ayrılabilir.

Ahkâmıla ilgili hükümler esasen Kudüs'ün şanını ve itibarını korumaya ve şehrin ayrıcalıklı statüsünü muhafaza etmeğe yöneliktir. Bu bağlamda şehirde ikamet edecek insanların nitelikli ve vasıflı olmalarına yönelik fetvalar vermiş, şehirdeki inşa ve imar faaliyetlerinde uyulması gereken kuralları anlatmışlardır.

Agada/menkibe ve kıssa grubuna giren yorumlar üç grupta ele alınabilir. Bunların bir kısmı şehrin tarihiyle ilgili olup yaklaşık MÖ 10. yüzyılda Hz. Davut döneminden 70 yılında II. Mabet'in yıkılmasına kadar geçen zaman diliminde gerçekleşen tarihi olayları anlatmaktadır. Diğer grup şehrin faziletleriyle ilgili dile getirilen söylem-

lar da ortaya çıkacak, Kudüs'e gelip kutsal dağda ibadet edeceklerdir.³¹ Sürgün döneminin en bilinenlerinden olan peygamber Yeşaya'nın telkin ettiği umutlar şehrin gelecekteki ihtişamını tasvir etmiştir. "Ey kasırgaya tutulmuş, avuntu bulmamış ezik kent! Taşlarını koyu harçla yerine koyacak, temellerini lacivert taşıyla atacacağım. Kale burçlarını yakuttan, kapılarını mücevherden, surlarını da değerli taşlardan yapacağım."³² O gün Kudüs'ün kutsal günü olacak, düşmanlar şehri bir daha işgal edemeyecek, bu hataya düşenlerin cezası verilecek, kuşaklar boyunca şehir Yahudilerin elinde olacaktır.³³

leri kapsamaktadır. Sonuncusu ise ahir zamanda Mesihî çağda Kudüs'ün durumuyla ilgili apokaliptik yorumlar, yani şehrin geleceğine yönelik beklenti ve hayallerdir. Kudüs'le ilgili kurulan bu hayaller, zamanında Babil sürgününde olduğu gibi dünyanın dört bir yanına dağılmış Yahudilerin buldukları ortamlardaki türlü zorluklar karşısında sabır ve metanetle ayakta durmalarını sağlamıştır.

Rabbiler Kudüs'ü dünyanın odağı ve Tanrı'nın şehri olarak nitelemişlerdir. Yahudi geleneğine göre dünyanın merkezi İsrail, İsrail'in merkezi de Kudüs'tür.³⁴ Burası güzelliğin zirve noktasıdır ve kendine özgü düzeni ve fevkalade nitelikli bir şehirdir.³⁵ Dünyaya verdiği güzelliği 10 parçaya bölen Tanrı bunun 9 kısmını sadece Kudüs'e vermiş, geri kalanını ise diğer şehirler ve kasabalar arasında taksim etmiştir.³⁶ Bir şehir ihtişamı görmek isteyen birisinin Kudüs'ü görmesi gerekir; hayatında Kudüs'ü görmeyen birisi gerçek bir şehir görmüş sayılmaz.³⁷ Tanrı bu şehirde ikamet ettiği için (şohen Yerusalayim) Yahudiler ibadet ederken Kudüs'e yönelerek bir nevi Tanrı'nın karşısında

hazırda beklemektedirler.³⁸ Kudüs'ün göklerin kapısı olduğu söylemi³⁹ de Tanrı'nın şehri olması hasebiyle dile getirilmiş bir yorumdur. Tanrı Kudüslü olduğu gibi aslında insan da Kudüslü'dür. Hz. Âdem'in yaratıldığı toprağın buradan alındığını söyleyen yorum, bu çıkarıma götürmektedir. Bu bağlamda rabbiler sadece insanın değil tüm dünyanın mayasının Kudüs olduğunu, evrenin yaratılmasına Kudüs'ten başladığını ifade etmişlerdir.⁴⁰ Bu niteliğinin yanında Kudüs'ün sorunları da benzer orandadır. Rabbilere göre dünyadaki bela ve musibetlerin onda dokuzunu (9/10) Kudüs almış, geriye kalan tek kısım ise diğer şehirlere dağıtılmıştır.⁴¹

Bu ve benzeri yorumlarla Yahudi geleneği Kudüs'ü ayrıcalıklı bir konuma yerleştirip onun yüceliğinin muhafazasının da yine Tanrı'nın özel ilgisinde ve sorumluluğunda olduğunu belirtmişlerdir. Kudüs'te ateşin hiçbir yeri yakamayacağı, depremi şehre zarar veremeyeceği, hatta şehir halkının yılan akrep gibi fesatlardan korunmuş olduğu gibi mübalağalı yorumlar⁴² bu yaklaşımın yansımasıdır. Diğer şehirlerden farklı olarak Kudüs'te eğlence imkânları vs. dünya zevklerinin olmaması da Kudüs'ün yüceliğini koruma hikmetine mebnidir.⁴³ II. Mabetin yıkıldığı, şehirdeki Yahudilerin sürgün edildiği, şehrin de tahrip edildiği bir ortamda bu tarz bakış açısıyla oluşturulan yorumların gerçeklikten uzak olması, rabbilerin yüzleştiği ayrı bir zorluktu. Aslında bu yorumların mevcut gerçekliği betimleme yerine halka umut telkin etmeyi ve onların Kudüs'e bağlılığını canlı tutmayı hedeflediği söylenebilir. Benzer şekilde, Kudüs'te ikamet edenlerin günahlarının her gün iki defa affedi-

leceği, böylece Kudüs halkının arınmış olacağı yorumu⁴⁴ aynı amaca matuf olup Yahudileri tekrardan Kudüs'e toplama çabası olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla rabbilerin bu yorumlarla Kudüs'ün geleceğini inşa etmeye gayret ettikleri söylenebilir. Mesih'in geleceği, Yahudileri tekrar Kudüs'te toplayacağı, burada eski ihtişamını aratmayacak biçimde bir devlet kuracağı gibi söylemler sıkça dile getirilmiş, hatta bu konu akidenin esaslarını etkileyecek kadar kök salmıştır. Bu doğrultuda, halkı kesin ikna etmek için gelecekte Kudüs'ün durumuyla ilgili ayrıntı sayılabilecek farklı konularda yorumları sürmüşlerdir.⁴⁵

Kudüs'le ilgili mistiklerin/Kabalistlerin yorumları da dikkat çekmektedir. Dünyanın göksel âlemin yansıması olduğuna inanan Yahudi mistikler,⁴⁶ Kudüs'ün sadece yeryüzünde mevcut olmayıp semavi bir boyutunun da olduğunu düşünmüş, nitekim şehirdeki mabetin gökyüzünde de karşılığının olduğuna inanmışlardır. Onlara göre Kudüs'teki mabetin fiziki varlığı ortadan kalksa da göksel mabet hala varlığını sürdürmektedir.⁴⁷ Ahir zamanda göksel Kudüs ve mabet yeryüzüne indirilerek burada yeniden inşa edilecektir.⁴⁸ Bu inanın bir sonucu olarak Kudüs'ün yeryüzü ile göksel âlem arasında kavşak noktası olduğu düşünülmüş, Kabala'daki meşhur Hayat Ağacı/Sefiralar içerisinde en aşağıdaki yer alan Malhut'u temsil ettiğine inanılmıştır.⁴⁹ Kudüs'ün krallık anlamına gelen Malhut sefirası ile özdeşleştirilmesi Kabalistlere göre onun ege-men konumu, yeryüzü şehirlerinin efendisinin Kudüs olduğu yaklaşımını ortaya koymaktadır.

Kutsal Mabet: Tanrı'nın Evi

Yahudiliğe göre Kudüs'ün değeri buradaki mabet sebebiyledir. Kutsallık mabetin özel odası Kodeş ha-Kodaşim'den başla-

arak dalga şeklinde çevreye yayılmaktadır. Yahudi geleneğine göre ilk insan olan Hz. Âdem'den itibaren bu mabetin

seçkin dini niteliği bilinmekteydi ve ahir zamana kadar da bu niteliğini sürdürecektir. Ortaçağın en ünlü Yahudi âlimi kabul edilen Musa b. Meymun bu mevkiin Hz. Âdem, oğulları Habil ve Kabil zamanında kurban sunma yeri olduğunu, ardından Hz. Nuh'un da tufandan kurtulduktan sonra bu noktada kurban kestiğini belirtmiştir. Hz. İbrahim oğlunu kurban kesmek istediği yer de bu noktadır ve Hz. Süleyman da mabedi tam buraya yaptırmıştır. Gelecekte, Mesih geldiğinde yapacağı mabet yine bu noktaya inşa edilecektir.⁵⁰ Bu yaklaşım mabedin mevkiinin kutsallık zincirinin kırılmadan devam ettiğini, dolayısıyla Hz. Davut ve Hz. Süleyman zamanında mabedin yerinin özel olarak belirlendiğini ortaya koymaktadır.

Kutsal metinlerde anlatıldığı üzere, Hz. Davut Kudüs'ü ele geçirdikten sonra burada saray inşa etmiş, nitekim bir mabet yaparak Yahudilikte en kutsal obje olan Ahit Sandığı'nı da şehre getirip oraya yerleştirmek istemiştir. İlahi ilham doğrultusunda mabedin yerini belirledikten sonra inşaat materyallerini toplamaya koyulsa da ömrü vefa etmemiş, mabedin yapımı oğlu ve halefi Hz. Süleyman'a kalmıştır.

kabalist

Kabala, Yahudi mistisizminin bir parçası olan, Tanrı'nın özü, evrenin yaratılışı ve ilahi gerçeklik hakkında ezoterik bilgiler içeren bir öğretilerdir. Uygulayıcılarına göre Kabala, Tanrı'nın gizemli yollarla hareket ettiğini kabul eder; ancak bu gizli yolların bilgisine ulaşılacağına ve bu sayede Tanrı ile derin bir manevi yakınlık kurulabileceğine inanılır. Tarihsel olarak, bazı Kabalistik yorumlar Eski Mısır'ın ezoterik ve büyü temelli kültürleriyle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda, Kabala'nın özellikle bazı çevrelerde büyü, semboller ve psişik güçlerle ilişkilendirilen bir formu ortaya çıkmış; bu versiyon, Tevrat'ın emirlerine aykırı şekilde gelişmiştir. Kimi yorumcular, Kabala'yı "gizli bilgi geleneği" olarak görüp ruhani bir arayışın yolu sayarken; bazı eleştirel yaklaşımlar, onu büyü ve materyalizmle ilişkilendirilen tehlikeli bir sapma olarak nitelendirir. Kabalist ise Kabala öğretisini benimseyen ve uygulayan kişidir.

Bu yüzden mabet onun ismiyle adlandırılmaktadır. İbranice kaynaklarda "Bet ha-Mikdaş" diye zikredilen mabet Moriya dağında Yevuslu Aravna'nın harman yerinde, "Odak taşı/even ha-şetiya" diye adlanan kayanın üzerinde inşa edilmiştir. Bu kaya İslam'da Hacer-i Muallak ismiyle bilinir ve her iki dinin kaynaklarında faziletleriyle ilgili menkıbeler yer almaktadır.⁵¹

Krallığının dördüncü yılında Hz. Süleyman mabedin yapımına başlamıştır. İsrailoğulları ile birlikte yabancı usta ve kalfaların da çalıştığı inşaat mabedi içerisinde bal-yoz, balta, çekiç ve benzeri hiçbir demir aletin kullanılmadığı, yedi sene içerisinde mabedin tamamlanıp ibadete açıldığı rivayet edilmiştir. *Ulam, heyhal* ve *Kodeş ha-Kodaşim* olmak üzere mabet üç kısımdan oluşmuştur. *Ulam*, mabede açılan eyvan şeklinde olup buraya herkes girebilmekteydi. Kurban ve takdime sunakları bu kısımda idi. *Heyhal* ana salon konumunda olup buraya ibadet için din adamları ve erkekler giriyorlardı. *Devir* diye de isimlendirilen *Kodeş ha-Kodaşim* kısmı, isminden de anlaşıldığı üzere kutsalın kutsalı, en kutsal nokta sayılırdı. *Ahit Sandığı'nın* bulunduğu bu kısım bir nevi Tanrı'nın özel, mahrem odası sayılıyordu ve buraya kimsenin girme yetkisi yoktu. Başkohenin bile bu odaya girme yetkisi senede sadece bir defa *Kefaret Günü/Yom Kipur* bayramıyla sınırlandırılmıştı.

Mabedin açılışında Hz. Süleyman'ın okuduğu dua, bu yapının sadece Yahudilerin değil Tanrı'ya yönelen herkesin ibadet edebileceği bir mekân olduğunu ortaya koymaktadır. "...*Ya Rabbi! Tanrım! Kulunun bugün ettiği duayı, yalvarışını işit; duasına ve yakarışına kulak ver. Gözlerin gece gündüz 'Orada bulunacağım!' dediğin bu Mâbed'in üzerinde olsun. Kulunun buraya yönelerek ettiği duayı işit. ... Öyle ki, dünyanın diğer milletleri de senin adı-*

nı bilsin, senden korksun ve yaptırdığım bu Mâbed'in sana ait olduğunu öğrensün. Şayet gücünü ve kudretini duyup uzak ülkelerden gelen yabancılar bu Mâbed'e gelerek dua ederlerse, göklerden, oturduğun yerden (onların dualarına da) icabet et, yakarı ve yalvarışlarını yanıtla!"⁵²

Siyasi başkent olarak Yahudilerin gündeminde olan Kudüs, mabedin yapımıyla birlikte dini nitelik de kazanmıştır. Ancak Yahudiler o zamana kadarki alışkanlıklarını terk etmemiş, "bâmâ" diye isimlendirilen lokal tapınma noktalarında ibadete devam etmiş, Süleyman Mabedi herkes tarafından bir anda kutsal kabul edilmiştir. Yehuda kralları Hizkiya (MÖ 727-697) ve Yoşiyahu'nun (MÖ 640-609) yaptığı girişimler şehrin kutsallaşması yönünde önemli aşama olsa da bu süreç Babil Sürgünü ile nihayete ermiştir. Babil kralı Buhtunnasr MÖ 586'da Kudüs'e saldırmış, mabedi tahrip etmiş, şehri yakıp yıkmış ve halkı da Babil topraklarına sürmüştür. Sürgün zamanı vatanlarından ayrı düşen Yahudilerin ana yurtlarına duydukları özlem duygusu onların nezdinde Kudüs'ün kutsal bir şehir olarak görülmesi ile sonuçlanmıştır.⁵³ "Seni unutursam ey Kudüs" dizesiyle başlayan mersiye Yahudilerin sürgün döneminde Kudüs'e duydukları özlemin kutsal metinlerde vücut bulmuş halidir. Sürgün bitince Kudüs'e dönen Yahudiler mabedi yeniden inşa etmiş, burası II. Mabet diye ünlenmiştir. Tarih boyunca bu yapı defalarca tadilat geçirmiştir. Bu tadilatlar içerisinde en kapsamlısı, Roma valisi Herod'un yaptır-

dığı imar faaliyetidir. Rabbilerin abartılı övgüsüne mazhar olan bu yapı da 70'te Roma ordusu tarafından yıkılmıştır.

Bu tarihten itibaren başlayan süreç Yahudi tarihinde Diaspora/Büyük Sürgün dönemi olarak bilinir. O günden bugüne Yahudiler Kudüs'e dönüp mabedi inşa etme hayaliyle yaşamış, bu uğurda defalarca savaşmış, diplomatik girişimlerde bulunmuşlardır. Yahudi tarihinde ortaya çıkan sahte Mesihleri halk bu hedefe ulaşma amacıyla desteklemiştir. 20. yüzyılda ortaya çıkan siyonizm akımı da bu ideali kullanmış ve 1948'de İsrail devletinin kurulmasıyla amacına ulaşmıştır. Kurulduğu günden itibaren İsrail'deki radikal köktendinci gruplar mabedi tekrar inşa etme hayalini kurmuş, bu doğrultuda ellerinden gelen çaba ve gayreti esirgememişlerdir. Onların mabedi inşa etmeyi düşündükleri yer Müslümanların üçüncü kutsal mekânı olan Harem-i Şerif arazisi olup burada Aksa Camii (Kible Mescidi) ve Kubbetussahra Camii başta olmak üzere pek çok İslami yapı bulunmaktadır. İsrail işgal ettiği tüm topraklarda olduğu gibi Mescid-i Aksa'nın İslam kimliğini ortadan kaldırmaya yönelik çok farklı girişimlerde bulunmakta ve stratejilerini hayata geçirebilecek ortamları oluşturmak amacıyla radikal köktendinci Yahudi grupların saldırısına da göz yummaktadır. Günümüzde Harem-i Şerif özellikle bayram günlerinde Yahudi radikallerin saldırısına maruz kalmaktaysa da Kudüslü Müslümanlar canları ve kanları pahasına burayı savunmaktadırlar.

Sonuç

Yahudiliğe göre Kudüs kutsal bir şehirdir ve kiblelidir. Burası bizzat Tanrı'ya aittir ve O'nun yeryüzündeki makamıdır. Binaenaleyh Yahudilerin ibadetleri sırasında Kudüs'e doğru yönelmeleri gerekir ve bu, onların Tanrı'nın huzurunda olduklarını

terennüm eder.

Kudüs'ün Tanrı şehri olması onun varoluşsal bir nitelik taşıdığı neticesini doğurmuştur. Bu bağlamda, Yahudi dini kaynaklarında Kudüs'ün faziletleri hakkında

yer alan rivayetler şehrin kutsallığını vurgulamakla kalmamış, onu varoluşun başlangıcı ve bitişi konumuna yerleştirerek olağanüstü bir değer biçmiştir. Yaratılış Kudüs'ten başlamış, Tanrı ilk olarak "even ha-şetiya" diye bilinen taşı yaratmış, onun büyümesiyle dünya vücuda gelmiştir. Buna binaen o, Yahudiler tarafından evrenin temel taşı diye bilinir. (İslam kaynaklarında "hacer-i muallak" yani asılı taş diye bilinen bu kaya parçasının Hz. Muhammed'in (s.a.v.) İsrâ mucizesinin yeryüzündeki fiziksel yadigârı olduğuna inanılır.) Nitekim Kudüs evrenin dürülüp sona erdiği şehirdir. Her şey aslına rücu eder fehvasınca tüm mahlûkâtın son adresi Kudüs'tür. Evrenin sonunun geldiği kıyamet gününde her şeyin hesabı Kudüs'te görülecek, her şey burada nihayete erecek ve tamamlanacaktır.

Yahudi kaynakları Kudüs ile insanın tarihi arasında bağ kurmuş ve kutsallık zincirini oradan itibaren başlatmıştır. İlk insan olan Hz. Âdem'in yaratıldığı toprak Kudüs'teki kutsal mabetteki sunağın zemininden alınmıştır. Binaenaleyh Hz. Âdem Kudüslü olduğu gibi tüm insanlık aslında yaratılış itibarıyla Kudüslüdür. Cennetten yeryüzüne indirilince Hz. Âdem Kudüs'e gelmiş, burada bir sunak inşa ederek tövbe istiğfara koyulmuştur. Onun sunağı kendisinden sonra da yeryüzündeki kutsal merkez olmaya devam etmiştir. Nuh Tufanı zamanında burasını su basmamış, tufanın ardından Hz. Nuh burada kurban kesmiştir. Oğlu Sam bu mekânı ibadetgâh edinmiş, Hz. İbrahim de oğlunu kurban etmek için buraya gel-

miştir. Asırlar sonra Kudüs Yahudilerin eline geçtiğinde Hz. Davut'a mabedin tam da buraya kurulması gösterilmiş, bu mabet Hz. Süleyman tarafından yapılarak tüm insanlığın ibadet etmesi için takdis edilmiştir. Ancak onun vefatından sonra Yahudiler hak yoldan çıkmış, Kudüs'e gereken ehemmiyeti vermemiş, bu yüzden de cezalandırılmışlardır. Babil sürgünü sırasında Yahudiler hatalarından dönerek Kudüs'ün kutsallığını kabullenmiş, o tarihten itibaren burayı en kutsal yer saymışlardır.

Babil sürgünüyle birlikte Yahudilerin Kudüs'te hâkimiyeti bitmiştir. Yahudiler bir süre Kudüs'te yaşasalar da burası sırayla Perslerin, Yunanların, Romalıların yönetiminde olmuştur. Romalılar MS 70'te şehri yıkmış, Yahudileri ise sürmüşlerdir. Yahudilerin defalarca şehre geri dönme uğrunda yaptıkları askeri ve lobi faaliyetleri sonuç vermemiş, ancak Müslümanlar Kudüs'ü fethettikten sonra şehre yerleşme serbestliğine kavuşmuşlardır.

Yaklaşık ikibin sene sonra Yahudilerin milli dini ülküsü olarak ortaya çıkan siyonizm hareketi de ismini şehrin adlarından biri olan Siyon kelimesinden almaktadır. Dolayısıyla Yahudiler açısından siyonizm, Kudüs davası anlamına gelmektedir. Esasen seküler ve hatta birkaçı ateist olan Yahudi liderler Kudüs'ün Yahudiler için ifade ettiği anlamı kullanmış ve onları Filistin topraklarına toplamak için ideallerini Kudüs ekseninde formüle etmişlerdir.

Kaynakça

Avot de-Rabbi Natan, www.sefaria.org

Talmud Bavli, www.mechon-mamre.org

Hasanoğlu, Eldar, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24:2 (2015), 123-146.

Midraş Rabbah, www.sefaria.org

Midraş Tanhuma, www.sefaria.org

Midraş Tehillim, www.sefaria.org

Pesikta de-Rav Kahana, www.sefaria.org

Rambam, *Mişne Tora*, www.mechon-mamre.org

Sefer ha-Zohar, www.sefaria.org

Sidur Kol Yaakov, çev. Liliane Zerbib (Kazes), İstanbul 2005.

Tanah, www.mechon-mamre.org

Tanna de-be Eliyahu, www.sefaria.org

Wexelman, David M., *Kabbalah: the Splendor of Judaism*, Lanham: Jason Aronson Inc., 2000.

Dipnot

1. Sidur Kol Yaakov, çev. Liliane Zerbib (Kazes), İstanbul, 2005, 132.
2. Tekvin 15:18.
3. Tekvin 17:8, 28:4, 28:13, 48:4; Çıkış 6:8.
4. Tekvin 49:29-32, 50:1-26.
5. Çıkış 13:19; Yuşa 24:32.
6. Tesniye 20:16-18.
7. Günümüzde, 2025 yılında, aynı yaklaşım Siyonistlerce Gazze halkı başta olmak üzere tüm Filistinlilere reva görülmektedir.
8. Mezmurlar 46:4.
9. Mezmurlar 48:8.
10. I. Tarihler 1:5-7; II. Samuel 5:7-9.
11. II. Tarihler 3:1.
12. Hâkimler 19:10.
13. Yeşaya 1:26.
14. Yeşaya 29:1.
15. Yeremya 31:23.
16. Nehemya 11:18.
17. Hezekiel 5:5.
18. Yoel 3:21.
19. II. Krallar 21:4, 7.
20. Mezmurlar 132:13-14.
21. Yeşaya 1:26, Yeremya 33:16.
22. Yeremya 3:17.
23. Mezmurlar 48:2, 50:2.
24. Ağıtlar 1:1.
25. Neşideler Neşidesi 6:4.
26. Mezmurlar 122:2-3, 6-7.

27. Yeremya 30:18-19, 31:38.
28. Hezekiel 40, 45:1-8, 48:8-22, 30-35.
29. Zekeriya 8:3-8.
30. Zekeriya 12:7-9.
31. Yeşaya 24:23, 27:13.
32. Yeşaya 54:11-12.
33. Yoel 3:17-21.
34. Talmud Bavli, Sanhedrin 37a; Midraş Tanhuma, Kedoşim 10.
35. Talmud Bavli, Yoma 23a.
36. Talmud Bavli, Kidduşin 49b.
37. Talmud Bavli, Suka 51b.
38. Talmud Bavli, Berahot 30a.
39. Midraş Tehillim, 4:91.7.
40. Talmud Bavli, Yoma 54b; Tanna de-be Eliyahu, 411; Bereşit Rabbah, 14: 8.
41. Avot de-Rabbi Natan, 48.
42. Avot de-Rabbi Natan, 35, 103.
43. Talmud Bavli, Pesahim 8b.
44. Pesikta de-Rav Kahana, 55b.
45. Avot de-Rabbi Natan, 35, 106; Talmud Bavli, Baba Batra 75b; Şir ha-Şirim Rabbah, 7: 5; Şemot Rabbah, 15: 21; Midraş Tanhuma, Noah 11.
46. Zohar, II:50b-51a.
47. Talmud Bavli, Taanit 5a.
48. I. Enoch 90:28-29; IV. Ezra 7:26, 10:54.
49. Wexelman, David M., Kabbalah: the splendor of Judaism, Lanham: Jason Aronson Inc., 2000, 179.
50. Rambam, Mişne Tora, Hilhot Beyt ha-Behira, II:1-3.
51. Birinci Bölümde de anlatıldığı üzere İslami kaynaklara göre Hz. Süleyman yeni bir mabet inşa etmemiş zaman içinde yıkılmış olan Mescid-i Aksa'yı yeniden inşa etmiştir.
52. I. Krallar 8:28-29, 41-43; II. Tarihler 6:32-33.
53. Hasanoğlu, "Tanah'a Göre Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci", 123-146.